ललित

वैद्यकीय महाविद्यालयाच्या दुसऱ्या वर्षाला शिकत असताना मी सुट्ट्यांमधे घरी गडचिरोलीला गेलो होतो तेव्हाची ही गोष्ट. रेखाटोला गावच्या आदिवासी गावकऱ्यांनी आपल्या गावात पाणलोट क्षेत्र विकासाचे काम श्रमदानाने कसे केले हे बघायला अम्मा (तेलगूमधे आईला अम्मा म्हणतात.) मला सोबत घेऊन गेली होती. गावकऱ्यांनी अतिशय छान कार्यक्रम उभा केला होता. मोठ्या उत्साहात ते आम्हाला त्यांचे काम दाखवत होते. आम्हीही आश्चर्यमिश्रित कौतुकाने ते बघत फिरत होतो. फिरताना मला कुडाचे अतिशय सुंदर फुललेले झाड दिसले. मला राहवले नाही आणि एका फांदीवरील फुलाचा मी मनसोक्त सुवास घेतला. तेवढ्यात माझ्या धसमुसळेपणामुळे फुलांची ती फांदीच अर्धवट तुटली. मला वाईट वाटले. पण काय करणार, म्हणून मी पुढे निघालो, तितक्यात मागून अम्मा समोर झाली. तिने झटकन आपल्या पिशवीतून स्वतःचा रुमाल काढला आणि मोठ्या सफाईने, जणू कोणा रुग्णाचीच पट्टी करत आहे अशा शैलीत ती फांदी रुमालाने मूळ झाडासोबत बांधून पुन्हा जोडली. मी, सोबतचे आदिवासी तरुण, सगळेच अवाक झालो- लज्जितही झालो. आजही अनेकदा मला हा प्रसंग आठवतो आणि जाणवते, की अम्माचे किती पूर्ण दर्शन मला त्यातून झाले! उत्स्फूर्तता, सेवा, चराचर विश्वाविषयी आपुलकी, जीवनदात्री, अनेक रूपांनी अम्मा समोर आली.

■

अम्मा माझी आई आहे, यापेक्षा मला अन्य कोणती मोठी देणगी नाही. गडचिरोलीसारख्या अनेक बाबतींत मागास असलेल्या जिल्ह्यात राहत असल्याने मुलांच्या शिक्षणावर व संस्कारांवर कमी पडली असे होऊ नये, ही तिची आई म्हणून सदैव तळमळ. त्यातून आमच्या शिक्षणाची मोठी जिवंत पद्धत तिने शोधली होती. ती जे जे करणार त्या प्रत्येक कृतीमधे आम्हाला सतत सहभागी करून शिक्षण देण्याची. मग ते दारूबंदी आंदोलनाच्या दरम्यान सभांसाठी खेड्यात घेऊन जाणे असो, सुईणींच्या शिबिरांत प्रशिक्षणामधे सहभागी करणे असो, आदिवासी खेड्यांत सांस्कृतिक कार्यक्रमांना नेणे असो की आमच्यामार्फत पिताजींना (माझ्या आजोबांना) त्यांच्या कार्यांत आर्थिक मदत करणे असो. फार न बोलता प्रत्यक्ष वर्तनातून व जगण्यातून ती आम्हाला अमूल्य शिकवण द्यायची. दशावताराप्रमाणे अनेक रूपांत ती आम्हाला सतत दिसत आली. नायनाच्या (माझे वडील- डॉ. अभय बंग)

माझी अम्मा

■ डॉ. आनंद बंग

हृदयरोगाच्या दरम्यान विलक्षण धैर्याने कुटुंब, घर व संस्था हे सगळं समर्थपणे सांभाळणारी. रात्री-अपरात्री रुग्णवाहिकेमध्ये रुग्णाबरोबर गडचिरोलीच्या रुग्णालयात जाऊन अनेक स्त्रियांचे जीव वाचवणारी, दारूबंदी आंदोलनाचे नेतृत्व करणारी आणि पल्लेदार भाषण करून हजारो स्त्रियांना चेतवणारी, शोधग्राममधे अनेक सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित करून चैतन्याचा झरा निर्माण करणारी, भाजी निवडण्यापासून सगळे घरकाम विलक्षण सफाईने पार पाडणारी, जंगलात झाडांचे सौंदर्य न्याहाळणारी व त्यातून निर्भेळ आनंद प्राप्त करणारी, जीवनशिक्षण शिबिरे घेताना मुलांना व युवकांना वेगळ्याच जगात घेऊन जाणारी... आई, बहीण, मुलगी, पत्नी, सासू, सून... किती सांगाव्या एवढ्या भूमिका एकाच वेळी सांभाळून सगळ्यांना न्याय देण्याचे तिच्यापेक्षा आदर्श उदाहरण मला माहीत नाही.

तिने आमचे खूप लाडही केले. लहानपणी अनेकदा विदेशांतून ती आमच्यासाठी खेळणी आणायची, आणि नंतर समजायचे, की ती तिने स्वतः उपाशी राहून, पैसे वाचवून आणली आहेत. ती आमच्यासाठी पुस्तके, स्टॅम्प, वाद्ये... काय काय आणायची म्हणून सांगू! मुलांनी भरपूर वाचावे, कला हस्तगत कराव्या हे तिचे सतत प्रयत्न. कुठल्याही आईप्रमाणे ती आमच्यासाठी गोडधोड बनवणार. मला खाण्याचा खूप शौक. म्हणून दिवसभराची सगळी दगदग आटोपून घरी येऊन बेसनाचे लाडू व चिक्की बनवणार आणि आमच्या मित्रांना घरी बोलवून त्यांच्यासोबत सगळे वाटायला शिकवणार. गडचिरोलीच्या जंगलाशी आमची नाळ तिच्यामुळेच जुळली. इतक्या वेळा ती आम्हाला, घरातील तीन बऱ्यापैकी आळशी पुरुषांना जंगलदर्शनासाठी घेऊन गेली आहे की नायना तिला गमतीने चंद्रपूरची गोंडीणच म्हणतात!

हे सगळे करताना आमच्याकडून तिच्या अपेक्षा केवळ तीन : शुद्ध चारित्र्य, निर्मळ मन व कर्तव्यपूर्तीतून कर्तृत्व. सर्व भर केवळ यांवर. त्यासाठी नेहमीच पूर्ण पाठिंबा देणार. त्याच वेळी गरज पडली तर कटू सल्ला देणार, चूक स्पष्टपणे दाखवणार. त्यात कुठलीही कुचराई करणार नाही. कामात अत्यंत व्यग्र असतानाही बाहेरचे अनेक लढे असतानाही, मला तिची गरज असताना ती माझ्याजवळ नव्हती, असं मला कधी आठवत नाही. खरे तर आज अपार प्रेम करणारी व आवश्यक असेल तेव्हा अगदी अप्रिय असाही सल्ला देणारी ती माझी अतिशय जिवलग मैत्रीणही आहे. आम्ही एकमेकांशी मनसोक्त बोलतो. खूप मस्करी करतो. आणि मला कधी कशाची भीती वाटली, मनात संदेह निर्माण झाले तर तिच्याकडून मला विलक्षण शक्ती आणि योग्य रस्ता प्राप्त होतो.

▪

अम्माच्या स्वभावातील अनेक दैवी गुणांपैकी एक म्हणजे औदार्य. तिच्या दातृत्वाला अंतच नाही. नायना नेहमी एक गोष्ट सांगतात. ते मेडिकल कॉलेजमधे शिकत असताना एकदा वॉर्डमधे एक नर्स रडत होती, कारण तिचे नवीन घड्याळ हरवले होते. अम्माला हे कळले आणि क्षणाचाही विचार न करता तिने झटकन आपले घड्याळ काढून त्या नर्सला दिले. बावांच्या (अम्माचे वडील) मृत्यूनंतर कन्याधन म्हणून तिला जे दागिने मिळाले होते ते तिने अगदी सहजपणे चंद्रपूर शहराला दान देऊन टाकले. हे सगळे तिला अगदी नैसर्गिकपणे जमते. कारण धन वा वस्तू यांच्या मोहापासून ती पूर्णपणे परावृत्त आहे आणि त्या बाबतीत तिला संन्यस्त वृत्तीची देवदत्त देणगी आहे.

नावाप्रमाणे ती खरोखरच 'राणी' आहे!

''सामाजिक कार्यकर्ता हा शब्द खरे तर वापरून वापरून अतिशय गुळगुळीत व अर्थहीन झाला आहे. तरी अनेक बाबतींत त्याचे जे होते ते भल्यासाठीच होते असे मानणारी, अपयशावर मात करून कार्यकर्त्याने सदैव पुढे जायलाच हवे असे ती मानते. 'कर्मण्ये वाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' या उक्तीवर तिचा गाढ विश्वास. महत्त्वाकांक्षा व अपेक्षांच्या जाळ्यात न अडकता खऱ्याखुऱ्या कामात तिला खरा रस...''

डॉ. आनंद बंग यांनी घडवलेले त्यांच्या अम्माचे- डॉ. राणी बंग यांचे आंतरिक दर्शन.

इतरांच्या गरजा ओळखण्याची आणि त्यांची अतिशय व्यक्तिगत काळजी घेण्याची विशेष क्षमता ही तिला असलेली दुसरी देणगी. रुग्णसेवा असो, शोधग्राममधे आलेल्या पाहुण्यांची सरबराई असो की अनेकदा सकाळी शोधग्राममधील स्त्रियांसाठी वेण्या बनवणे असो, सतत इतरांना मदत करणे हा तिचा स्वभावधर्मच. म्हणूनच की काय, शोधग्राममधे येणारे आंतरराष्ट्रीय विद्यार्थी म्हणतात, की सार्वजनिक आरोग्यातील संशोधन आम्ही नायनांकडून शिकतो, पण जीवन कसे जगावे ते अम्माकडून! अनेकदा लोकांनी अम्माच्या या स्वभावाचा गैरफायदाही घेतला. कधी कधी शोधग्राममधील लोकांनाच तिने त्यांच्यासाठी जे केले त्याचे मोल कळत नाही. असे घडले की तिला मनापासून वाईट वाटते; पण लवकरच ती त्यातून बाहेर येते व आपल्या मूळ स्वभावानुसार इतरांसाठी करत राहते.

तिची तिसरी देणगी म्हणजे अफाट भावनिक बुद्धिमत्ता. लोकांची नाडी तिला चटकन कळते आणि मग ती त्यांना सहजगत्या आपलेसे करून बोलके करते. म्हणूनच की काय, शरद जोशींनी तिला निवडणुकीला उभे राहण्यासाठी बराच आग्रह केला. वरिष्ठ-कनिष्ठ असा कुठलाच भेद न करता तिची सगळ्यांशी मैत्री होते. तिच्या मैत्रिणींमधे कुथेगावची आदिवासी आजीही आहे आणि ॲड्रियन जर्मन ही आंतरराष्ट्रीय पातळीवरची महिला संघटनांची प्रमुखही.

तिचा चौथा गुण म्हणजे उत्स्फूर्तता. गडचिरोली जिल्ह्यात आल्या आल्या पोटेगाव या आदिवासी खेड्यात संध्याकाळी आयोजित केलेल्या एका कार्यक्रमामधे ज्या मुक्तपणे ती आदिवासी गावकऱ्यांसोबत नाचली ते सगळे गावकरी पाहतच राहिले! अमेरिकेतून शिकून परत आलेली, सुवर्णपदकविजेती ही स्त्रीरोगतज्ज्ञ आदिवासी स्त्री-पुरुषांसोबत रेलाच्या सुरावर आणि ढोलाच्या तालावर थिरकत होती! अख्ख्या गडचिरोली जिल्ह्यात संदेश गेला की, बाई आपल्यासोबत नाचल्या! बाई आपल्या आहेत! एरंडीचे तेल प्यायल्याचे भाव सदैव चेहऱ्यावर ठेवणाऱ्या आणि समाजसेवा म्हणजे अशा सगळ्या 'गोष्टींपासून' स्वतःला दूर ठेवावे असे मानणाऱ्या अनेक तथाकथितांना ती सणसणीत चपराकच होती. एकूणच, अम्माचे असणे म्हणजे सतत खळाळते चैतन्य आणि अगदी राजसी व्यक्तिमत्त्व. ज्याला 'करिष्मा' म्हणतात तो तिच्या स्वभावात आहे. खरेच नावाप्रमाणे ती अगदी 'राणी' आहे!

तिच्या भाषणांतही हीच खासियत आहे. मला आठवते, जवळपास दहा वर्षांपूर्वी 'मॅस्टेक' या सॉफ्टवेअर कंपनीने मुंबईत दिलेल्या पुरस्काराच्या कार्यक्रमाला मी तिच्यासोबत गेलो होतो. सगळा श्रोतृवर्ग म्हणजे सॉफ्टवेअर कंपनीतील तरुण-तरुणी. मलाच ताण आला. या अशा लोकांसमोर अम्मा काय बोलणार? त्यांना अम्मा काय समजणार? तिचे काम काय कळणार? सुती साडी नेसलेली अम्मा किती अनफॅशनेबल वाटत असेल त्यांना! हे सगळेच फोल जाणार. आणि मग अम्मा बोलली. जवळपास चाळीस मिनिटे! जेव्हा ती थांबली तेव्हा हजारांहून जास्त लोकांनी भरलेले ते अख्खे सभागृह उभे होते आणि टाळ्यांच्या कडकडाटात अम्माला अभिवादन करत होते. तब्बल पाच मिनिटे तो कडकडाट सुरू होता. सार्वजनिक आरोग्य, गडचिरोली, आदिवासी, खेडी या सगळ्यांशी कधीही कुठलाच संबंध नसलेल्या त्या सर्व सॉफ्टवेअर इंजिनियरांवर अम्माने जादू केली. असे कसे घडले?

कारण कुठलीही अतिशयोक्ती न करता तिने सांगितलेली तिची कहाणी. लोकांना प्रकर्षाने जाणवलेली तिची नम्रता व साधेपणा. तिने दिलेले दृष्टांत. कुठलेही नाटकी चढउतार न करता सहज सगळ्यांच्या हृदयाला भिडणारा आवाज. आणि एकूणच तिच्या अस्तित्वातील सत्शक्ती. जे त्या सॉफ्टवेअर इंजिनियरांचे झाले, तेच जीवनशिक्षण शिबिरांतील मुलांचे होताना व खेड्यातील स्त्रियांचे होताना मी वारंवार बघितले आहे. भूगोल व समाजघटक यांच्या पार पलीकडे जाऊन भिडणारी ती कुशल संवादक आहे.

तिचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे क्षणोक्षणी जीवनातील आनंद लुटण्याची विलक्षण हातोटी. अगदी लहान प्रसंगातूनही ती उत्साह निर्माण करू शकते. तिची सौंदर्यदृष्टी अशी, की अनेक दगडांत तिला सहज गणपतीचे दर्शन होते आणि रुग्णालयात आलेल्या आदिवासी बायांच्या गोंदणातील बारीक कलाकुसर तिलाच दिसते. पिवळा पळस फुलला की सर्वप्रथम ती प्रफुल्लित होते आणि रोज सकाळी बागेत फिरल्याशिवाय तिचा दिवस पुढे सरकत नाही. तिचे अभिनयकौशल्य तर वादातीतच आहे. मग तो मेडिकल कॉलेजमधे शिकताना केलेला नाटकातील अभिनय असो, वर्ध्याच्या युवक-युवतींसोबत पथनाट्य बसवणे असो की घरी जेवताना नकला करून आम्हाला पोट धरून हसवणे असो. तिच्या पाककौशल्याला तोड नाही आणि कणकेचा शिरा, गुळपोळी, मसाला दोसा, पाणीपुरी व सांबारपाटोळ्या खाव्यात तर केवळ तिच्या हातच्या. नवीन थिरकणारे संगीत ती अगदी आवर्जून ऐकते आणि 'बाहुबली' सिनेमा थिएटरमधे जाऊन बघते. त्या बाबतीत 'जुने तेच सोने' असा तिचा सोवळेपणा मुळीच नाही. सर्व भारतीयांचे सर्व सण अतिशय उत्साहात साजरे करणार. मग नरकचतुर्दशीला सकाळी उटणे लावणे असो, मनसोक्त रंगपंचमी खेळणे असो, नागपंचमी व पोळ्याची पूजा असो, दसऱ्याला आवर्जून सगळ्यांना सोने देणे असो, कोजागरीला रात्री मस्तपैकी बासुंदी बनवणे असो, जन्माष्टमीला काला असो की पूर्ण दहा दिवस गणपती बसवणे असो. खरेच, अर्थपूर्ण जीवन जगणे जर मी नायनांकडून शिकत असेन तर परिपूर्ण जीवन जगणे अम्माकडून!

या सगळ्याच्या जोडीला तिच्यात एक सुंदर संस्कृतिसंगमच झाला आहे. मूळची ती दक्षिण भारतीय. महाराष्ट्रात जन्माला आली व वाढली आणि मारवाडी अभय बंगांसोबत लग्न केले. एकीकडे तिने मारवाडी संस्कृती एवढी जाणली की ते तिलाच 'अपणो समाज' म्हणतात (नायना किंवा आम्हा दोघा भावांना कधीच नाही!). दुसरीकडे ती अस्खलित तेलगू बोलते, तर तिसरीकडे आम्हा सगळ्यांची प्रथम भाषा आणि शिक्षण हे मराठीतूनच. जीवनशिक्षण शिबिरात तर अम्माचा सदैव मराठीवरच भर. अगदी परखडपणे ती

मुलांना सांगते, की महाराष्ट्रात असताना मराठी आलीच पाहिजे, आणि जर मराठी येत नसेल तर ते भूषणावह नसून लज्जास्पद आहे. म्हणूनच की काय, 'मनसे'च्या एका बोर्डवर वाचायला मिळाले, 'महाराष्ट्र कोणाचा, अभय व राणी बंगांचा!' मला स्वतःला तिच्यातल्या या त्रिवेणी संस्कृतिसंगमाचा सगळ्यात मजेशीर अनुभव म्हणजे घरात मिळणारी मेजवानी! आमच्या घरी मसाला दोसा आणि इडली-सांबारही बनेल, पुरणपोळी व साबुदाण्याची खिचडीही बनेल व कट आणि लुंजीही बनेल! आणि अर्थातच सगळेच उत्तम!

▪

अम्मा व नायना यांचे नाते हा एक स्वतंत्र विषयच. स्वेच्छेने दारिद्र्य स्वीकारलेल्या अभय बंगांसोबत आंतरजातीय लग्न करण्याला अम्माच्या घरच्यांच्या प्रचंड विरोध होता. त्यात पुन्हा तिच्या घरचे कट्टर अय्यंगार ब्राह्मण, तर मुलाकडचे मारवाडी बनिया. त्यामुळे तर अम्माच्या घरच्यांची पक्की खात्री होती की मुलगा हे लग्न केवळ पैशासाठीच करत आहे! अर्थातच अम्मा कुठल्याच विरोधाला न जुमानता लग्नाच्या निर्णयावर अगदी ठाम राहिली. एवढेच नव्हे, तर अतिशय साध्या पद्धतीने लग्न करून आपल्या आयुष्यात व जीवनशैलीत तिने एका झटक्यात परिवर्तन केले. हे अम्माचे आणखी एक वैशिष्ट्य. एकदा आपला निर्णय पक्का झाला की त्यावर अगदी ठाम राहणार, मग त्यासाठी कोणतीही किंमत चुकवण्याची तिची तयारी!

अम्मा व नायना ही अतिशय स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वे. अनेक बाबतींत ठाम व भिन्न मते असणारी. त्यातून अर्थातच अनेक मतभेद होणे स्वाभाविकच होते व आहे. पण असे असूनही दोघांनी वैयक्तिक तसेच संस्थात्मक कार्यात उत्तुंग उंची गाठली. याची कारणे दोन. एक, दोघांची आयुष्यातील समान मूल्ये, तत्त्वे व स्वप्ने. त्यातून आपसूकच आयुष्यातील सर्वांत कठीण प्रसंगांत व निर्णयप्रक्रियेत दोघांचे नेहमीचा एकमत झाले. मग ते वैद्यकीय पदव्युत्तर शिक्षणात सुवर्णपदकी कामगिरीनंतर वर्धा जिल्ह्यातील खेड्यात काम सुरू करणे असो, गडचिरोलीत येऊन 'सर्च'ची स्थापना करणे असो, तीव्र विरोधाला तोंड देत दारूबंदी आंदोलनाचे नेतृत्व करणे असो, सरकारसोबतचा संघर्ष असो की मुलांना सोबत वाढवून गडचिरोली नगर परिषद व जिल्हा परिषदेच्या मराठी शाळेत शिकायला पाठवणे असो, दोघे एकमेकांस अतिशय पूरक. विचार व कृती, तार्किकता व उत्स्फूर्तता, संशोधन व सेवा, एकमेकांप्रति अपार प्रेम व आदर, एकमेकांना बळ देणे व एकमेकांपासून प्रेरणा घेणे व स्वतःला एकमेकांनुसार बदलवणे, अशी त्यांची परस्परपूरकता व एकात्मता असल्यानेच त्यांचे नाते अनेक कठीण प्रसंगांना तोंड देऊन अधिकाधिक मजबूत झाले आहे.

शेवटी एक सांगायलाच हवे. अम्माचे वर्णन एका लेखात 'गडचिरोलीची वाघीण' असे केले गेले होते. नायनाकरता ती खरेच वाघिणीप्रमाणे संरक्षक आहे. नायनावर होणारे अनेक हल्ले तिने स्वतः वर घेऊन उत्तर दिले आहे. मग ते अतिशय संकुचित मनोवृत्तीच्या व राजकारण्यांचे पाईक असलेल्या महाराष्ट्रातील एका 'प्रथितयश' वृत्तपत्राच्या संपादकांचे असो, नायनाला नक्षलवादी म्हणणाऱ्या गडचिरोलीच्या त्या लोकविरोधी पोलिस अधीक्षकाचे असोत वा बालमृत्यू न थांबवणाऱ्या तसेच धान्यापासून दारू बनवणाऱ्या भ्रष्ट राजकीय नेत्यांचे असोत.

▪

सामाजिक कार्यकर्ता हा शब्द खरे तर वापरून वापरून अतिशय गुळगुळीत व अर्थहीन झाला आहे. तरी अनेक बाबतींत त्याचे खरे परिमाण माझ्यासाठी अम्मा आहे. एक तर ती सहसा सदैव आशावादी. जे होते ते भल्यासाठीच होते असे मानणारी. अपयशावर मात करून कार्यकर्त्याने सदैव पुढे जायलाच हवे, असे ती मानते. दुसरे, 'कर्मण्ये वाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' या वचनावर तिचा गाढ विश्वास. महत्त्वाकांक्षा व अपेक्षांच्या जाळ्यात न अडकता खऱ्याखुऱ्या कामात तिला खरा रस. त्यामुळे पूर्ण शक्तीनिशी ती आपले कर्म करणार, आणि मग सहसा असे घडतेच की त्याचे तिला योग्य ते फळ मिळते. तिसरे म्हणजे ती मुळीच 'चर्चिल' नाही तर सदैव कृतिशील असते. फाफटपसारा टाळून सरळ मुद्द्यापर्यंत पोहोचते आणि कृतिशून्य तर्कवादाला व बुद्धिवादाला तडक जमिनीवर आणते. चौथे, स्वतः प्रचंड कष्ट करते. अजूनही 'तारुण्यभान' शिबिरांसाठी सदैव अभ्यास करते व त्यांत नवीन ज्ञानाची जोड देत राहते. कमी वाचते, पण जे वाचते ते अगदी कोळून पिते व त्वरित अमलात आणते. पाचवे, समाजसेवेत अनेकांना असते तसे आकाराचे तिला मुळीच आकर्षण नाही. तिचा भर सदैव गुणवत्तेवर असतो.

अनेक टक्केटोणपे खाताना तिला चांगलेच व्यवहारज्ञान व चातुर्य शिकायला मिळाले आहे. त्यातून ती अतिशय स्पष्टवक्ती आहे. अनेकांना ती फटकळही वाटते. कारण आळशी वा पोकळ आव आणणाऱ्यांना ती मुळीच सहन करू शकत नाही. पण बोटचेप्या व गोडबोल्या तथाकथित विचारवंतांची मुळीच कमतरता नसणाऱ्या आपल्या समाजात 'राजाच्या अंगावर कपडे नाहीत' हे सांगणाऱ्या तिचीच गरज मला प्रकर्षाने जाणवते. 'झेश्रळींळलरश्रश्रू खपलींीशलीं' असेल तरी आवश्यक असेल तर ती भूमिका अगदी कटाक्षाने घेणारच. गडचिरोलीतील धानोरा तालुक्यातील आदिवासी खेड्यांत होणाऱ्या नरबळीच्या प्रश्नांवरील तिचे कार्य हे याचेच प्रतीक.

एके दिवशी ओपीडीत तिला बातमी कळली, की रायपूर नावाच्या जवळच्या एका आदिवासी खेड्यात एका मुलाचा नरबळी दिला

गेला आहे. ती तडक त्या खेड्यात गेली. अतिशय घाबरलेल्या गावकऱ्यांनी हळूच ज्या घरात नरबळी दिला गेला होता त्या घराकडे बोट दाखवले. तिथे मुलाची आई रडत होती. जे कळले ते भयंकरच होते. नरबळी देणारा गावचा पुजारी (जो त्या बाईचा सासराच लागत होता) त्याने आपल्या नातवाचाच बळी दिला होता. संपूर्ण परिसरात त्या पुजाऱ्याची प्रचंड दहशत होती. एक नरबळी दिला की तो कंबरेला एक करदोडा बांधायचा, आणि गावकऱ्यांच्या म्हणण्यानुसार त्याने तोपर्यंत जवळजवळ शंभर नरबळी दिले होते. त्याच्याविरोधात एक अक्षरही उच्चारण्याची कुणाची हिम्मत नव्हती. अम्माने ठरवले, आपण याच्या विरोधात उभे राहायचेच, हे नरबळी थांबवायचेच, या पुजाऱ्यावर कारवाई झाली पाहिजेच. जशी ही बातमी आदिवासी खेड्यांमधे पसरली, की अम्मा त्या गावात जाऊन आली आहे व ती नरबळींच्या विरोधात काम करणार, तसे गडचिरोलीचे एक माजी आदिवासी आमदार, जे त्या इलाक्याचे जमीनदारही होते, शोधग्राममधे आले व मोठ्याने गोंधळ घालू लागले. त्यांच्या मते नरबळी ही त्यांची संस्कृती होती व त्यात कोणी बाहेरच्यांनी, बिगर आदिवासींनी पडण्याची गरज नाही, वगैरे वगैरे. अम्माने त्यांना शांतपणे सांगितले, आम्ही जे योग्य वाटते तेच करणार. पण त्यांना जर हा संस्कृतिरक्षणाचा मुद्दा अतिशय महत्त्वाचा वाटत असेल तर आम्ही मोटरसायकल देतो, त्यांनी इलाक्यातील खेड्यांना भेटी देऊन ज्यांच्या मुलांचा बळी दिला गेला आहे त्या आयांची भेट घ्यावी व त्यांच्या भावना समजून घ्याव्यात. त्यानुसार ते दिवसभर अनेक खेड्यांत स्त्रियांना भेटले. संध्याकाळी आले तेव्हा ते पार बदललेले होते. म्हणाले, की पहिल्यांदाच त्यांना आदिवासी स्त्रियांच्या या बाबतीत अतिशय तीव्र भावना व वेदना कळल्या. कुठल्याही परिस्थितीत नरबळीची प्रथा समर्थनीय नाही, ती थांबवलीच पाहिजे, असा त्यांचा निर्धार झाला. त्यांनीच मग इलाक्यातल्या सर्व पुजाऱ्यांची बैठक घेतली व ती क्रूर प्रथा त्या भागातून कायमची हद्दपार झाली.

अशा प्रकारे अम्माचा एकदा निर्णय झाला की मग ती परिणामांची, इतरांच्या मतांची बिलकूल तमा बाळगत नाही. सोबत कोणी नसतील तर 'एकला चलो रे'चा तिचा नारा असतो. अन्यायाविरुद्धच्या संघर्षापासून ती कधीही पळवाट काढणार नाही. सात्त्विक संताप हे तिचे शस्त्र बनणार आणि सत्तेची गुर्मी बाळगणाऱ्यांना ती झोडपून काढणार. त्या बाबतीत ती खरेच 'अभय' आहे. अगदी अलीकडचाच प्रसंग घ्या. चंद्रपूरमधे दारूबंदीसाठीच्या आंदोलनात ती अगदी जिवापाड सहभागी झाली. आणि एक दिवस काही जवळचे स्नेही चिंताग्रस्त होऊन आले. त्यांनी चंद्रपूरच्या दारूवाल्यांना बोलताना ऐकलं होतं, की अम्मा गाडीने नागपूरला केव्हा जाते हे त्यांना माहीत असते, त्यामुळे ते सहज 'अपघात' घडवून आणतील. ते सगळे स्नेही अगदी कळवळून अम्माला काळजी घ्यायला सांगत होते, कदाचित दारूबंदीच्या आंदोलनापासून थोडे बाजूला होण्यासाठीसुद्धा गळ घालत होते. पण अम्माचा ना निश्चय ढळला ना निर्णय बदलला, ना भीतीची चाहूलही तिच्या जवळपास फिरकली. असेच एकदा 'निर्माण'च्या शिबिरात बोलताना ती बलात्काराविषयी जे बोलली ते तर अजूनही माझ्या कानांत गुंजत आहे : 'मी कार्य व संघर्ष करणार तर माझा पुरुषांशी संपर्क येणारच. त्यात काही विकृत पुरुषांद्वारे दुष्कृत्य घडले, माझ्यावर बलात्कार झाला तर मी का म्हणून स्वतःला नष्ट करून घ्यावे? मी का तो माझाच गुन्हा मानावा? मी का स्वतःला दोषी मानावे? मी का आयुष्यातून उठले असे मानावे? मी का स्वतःला अपवित्र मानावे? मी केवळ माझ्या शरीराला महत्त्व देणार नाही, तर माझे मनही तेवढेच, किंबहुना त्याहून जास्त महत्त्वाचे आहे. मी माझ्या मनाला व व्यक्तिमत्त्वाला नष्ट होऊ देणार नाही. मी स्वतः ला कमी लेखणार नाही. मी सदैव निर्भयच राहणार.' तिचे हे वक्तव्य महाराष्ट्रात खोल रुजलेल्या, ज्यात महाराष्ट्र आसुरी आनंद घेतो अशा ठोकशाहीला विरोध करणाऱ्या व त्यात स्वतःचा जीव धोक्यात घालणाऱ्या अनेक स्त्री कार्यकर्त्यांसाठी अगदी बोधवाक्य ठरावे!

तिच्यातला अजून एक संस्कृतिसंगम म्हणजे एकीकडे जशी ती अतिशय भारतीय आहे तेवढीच दुसरीकडे आधुनिक आणि खरे तर वैश्विक. तिच्या 'तारुण्यभान' शिबिरांमार्फत महाराष्ट्रातील हजारो युवक-युवतींचे आणि पालकांचे लैंगिक शिक्षण करताना तिने हे 'भारतीय परंपरेच्या विरोधात आहे' अशा बुरसटलेल्या विचारांच्या महाराष्ट्रातील डुड्डाचार्यांची मुळीच तमा बाळगली नाही. माझ्या दृष्टीने तर लैंगिक शिक्षणाच्या बाबतीत डॉ. विठ्ठल प्रभूंसोबत ती दुसरी 'रं.धों.कर्वे'च बनली आहे.

▪

सार्वजनिक आरोग्याच्या क्षेत्रात, विशेषतः स्त्रीरोगांच्या बाबतीत ती जागतिक पातळीवर द्रष्टी तज्ज्ञ मानली जाते. ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या प्रजनन व्यवस्थेसंबंधी आजारांचे प्रमाण व प्रकार यावर तिने नायनांसोबत केलेले संशोधन हा जगातला अशा प्रकारचा पहिला अभ्यास होता. एवढेच नव्हे, तर १९८७ मधे केलेल्या या संशोधनाला 'ड्रींवू'ष 'हिंश वशलरवश' म्हणून जगभर नावाजले गेले. त्यातून 'ठशििीवीलींळींश कशरश्रींह' (प्रजनन आरोग्य) असा नवीन शब्दच रूढ झाला. त्यापूर्वी स्त्रियांचे आरोग्य म्हणजे केवळ संततिनियमन व बाळंतपण समजले जायचे. या संशोधनाने स्त्रियांच्या आरोग्याची व्याप्ती प्रजनन व्यवस्था व स्त्रीच्या आयुष्यातील संपूर्ण प्रजनन काळातील आरोग्य अशी वाढली. या संशोधनाने जगभरच्या स्त्रियांच्या आरोग्याच्या प्रश्नावर काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांची ती राजदूतच झाली. त्यांच्या वतीने जागतिक आरोग्य सभेत तसेच जगातील अनेक मंचांवर मांडणी करण्याचा मान तिला मिळाला.

तिची खासियत म्हणजे ती एकाच वेळी वैद्यकीय सेवा देणारी स्त्रीरोगतज्ज्ञ, सार्वजनिक आरोग्यासंबंधी संशोधन करणारी तज्ज्ञ

आणि खेड्यातील स्त्रियांचे आयुष्य जवळून समजणारी समाजशास्त्रज्ञ व मानववंशशास्त्रज्ञ असते. म्हणूनच खेड्यांतल्या स्त्रियांच्या वेदना ती समजू शकते व त्यावर उपाय शोधण्यासाठी तिची धडपड सुरू होते. तिला या स्त्रियांकडून कळले, की अडलेल्या बाळंतपणात स्त्रीचा मृत्यू होऊ शकतो, पण वंध्यत्वही त्यांच्यासाठी तेवढीच महत्त्वाची समस्या आहे. कारण बाळंतपण अडले तर बाई एकदाच मरते, पण ती जर वांझ असेल तर ती रोज मरते. आजूबाजूचे लोक, गाव तिला जगूच देत नाही. मूल होत नसेल तर पुरुषाला कधीही कोणी दोष देत नाही. आता कुठल्या आकडेवारीत हे दाहक सत्य पुढे येणार?

पण अम्मा केवळ रोगाचे निदान करून थांबली नाही. त्यावर उपाय म्हणून तिने स्त्रियांचे आरोग्य आणि शिक्षणासाठी गडचिरोलीच्या खेड्यांमधे 'स्त्रीआरोग्य व जागरण यात्रा' सुरू केली होती. खेडोपाडी ही जत्रा फिरायची. दिवसभर रुग्णसेवा व आरोग्यशिक्षण आणि संध्याकाळी एका नाटकाचा प्रयोग. नाटकाला तुफान गर्दी व्हायची. या नाटकाचे नाव होते 'नवरा गरोदर राहतो'. गरोदरपण व बाळंतपणाचे सगळे भोग, घरातील रुसवे-फुगवे सांभाळणे हे नवऱ्याच्या माथी आल्याच्या आनंदात खेड्यातील सगळ्या स्त्रिया मनसोक्त हसायच्या. आणि या नाटकाची नायिका होती अम्मा!

त्याही पलीकडे जाऊन गडचिरोलीच्या खेड्यांतील १२५ सुईणींना तिने खेड्यातच काही महत्त्वाच्या स्त्रीरोगांचे निदान व उपचार शिकवले. जगातल्या या पहिल्या सुईणी, ज्या खेड्यामधे महत्त्वाच्या स्त्रीप्रजनन रोगांचे निदान व उपचार करू शकत होत्या. त्या अशिक्षित सुईणींना शिकवण्यासाठी तिने स्वतःला केवढे घडवले! त्यांच्यासोबत गाणी, नाच, खेळ, त्यांच्या भाषेत, त्यांच्या लहेज्यात बोलणे आणि प्रत्येकीसोबत अगदी व्यक्तिगत नाते. त्या सर्व म्हाताऱ्या सुईणी तिला आईच मानतात!

एक वैद्यकीय तज्ज्ञ म्हणून तर तिने फारच उच्च पातळी गाठली आहे. रोगनिदानाची तिची हातोटी कमालीची आहे. 'सर्च'मधे होणाऱ्या शल्यक्रिया शिबिरांत रुग्णांना काही त्रास होत असेल तर सर्वप्रथम तिच्याच लक्षात येते. अनेक तरुण डॉक्टर मुलींना तिच्यासोबत ओपीडीमध्ये स्त्रीरोगशास्त्र शिकणे म्हणजे पर्वणीच असते. रुग्णांसोबत ज्या पद्धतीने ती संवाद करते तो तर आदर्शच म्हणावा. म्हणूनच शल्यक्रिया शिबिरांतही जर रुग्णावर काही कठीण प्रसंग आला तर नातेवाइकांचा तिच्यावर पूर्ण विश्वास असतो. किंबहुना आजपर्यंत कधीही रुग्ण वा नातेवाइकांसोबत संघर्षाचा प्रसंग 'सर्च'मधे आलेला नाही. अतिशय बारकाईने ती आपले वैद्यकीय काम करते. उदाहरणार्थ, भोपाळ गॅस अपघातानंतर अम्मा तिथे सेवा करायला गेली आणि ज्या रुग्णांच्या वैद्यकीय केस नोट्स तिने लिहिल्या त्या सगळ्यांना नंतर पूर्ण मदत मिळाली. या सगळ्याबरोबर ती एक कर्तव्यकठोर व कार्यक्षम रुग्णालय प्रशासकही आहे. गबाळेपणा किंवा आळशीपणा तिला मुळीच खपत नाही, पण प्रश्न असतील तर शिकवायला ती सदैव तयार असते. स्वतः अगदी ढोर मेहनत करून टीमचे नेतृत्व करते. एकूणच, वैद्यकीय सेवेत तिला विलक्षण आनंद आणि समाधान मिळते, आणि सहसा तिला कितीही शारीरिक व्याधी असल्या तरी त्या बाजूला सारून ती आपले रुग्णसेवेचे कर्तव्य पूर्ण करणार! म्हणूनच की काय, गडचिरोलीत व खेड्यापाड्यांतील अनेकजण 'सर्च'ला 'बंगूबाईचा दवाखाना' म्हणूनच ओळखतात. आणि म्हणूनच की काय, नागपूर वैद्यकीय महाविद्यालयातील तिच्या मॅडम, ज्या तेथील स्त्रीरोग विभागप्रमुखही होत्या, तिच्याविषयी म्हणायचा, 'ठरपळ वेशी पीं पशशव सेश्रव ाशवरश्र. डहश ळी हर्शीीशश्रष र ऋेश्रव.' अर्थातच अम्माला स्त्रीरोगशास्त्रात सुवर्णपदक मिळाले हा भाग निराळा!

■

वैचारिकदृष्ट्या ती समाजवाद, गांधीवाद, भांडवलशाही, मार्क्सवाद, संघवाद, आंबेडकरवाद, स्त्रीवाद अशा कुठल्याही एका चौकटीत बसणारी नाही. पूर्णतः स्वतंत्र व स्वनिर्मित अशी तिची स्वतःची एक बैठक आहे. त्याला काहीच पर्याय नसल्यामुळे मी 'राणीवाद' असेच नाव देतोय. सगळ्यांचे जे योग्य वाटते ते घेणार पण कोणावरच आंधळा विश्वास ठेवणार नाही. ज्यांचे जे अयोग्य वाटेल त्यावर स्पष्ट टीका करणार. उदाहरणार्थ, एकीकडे ती स्त्रीस्वातंत्र्याचा पुरस्कारही करणार, पण स्वातंत्र्य म्हणजे स्वेच्छाचार वा पुरुषांच्या सवयींचे (व्यसने, लैंगिक स्वैराचार) अंधानुकरण नाही, तर अधिकार व कर्तव्यांचा सुवर्णमध्य, हे ठामपणे सांगणार. विशेष म्हणजे जेव्हा ती हे सांगते तेव्हा तिच्या 'कथनी वा करनी' यांत कुठलाही भेद नसल्यामुळे खऱ्या अर्थाने ती मला 'चू श्रळषश ळी ग़ ाशीीरसश' चे प्रतीक वाटते.

■

तिच्या आयुष्यात अर्थातच तिने अनेक संकटे व अडचणींशी सामना केला आहे. एकीकडे ती स्त्रियांच्या आरोग्याची जागतिक राजदूत आहे, आणि त्याच वेळी गडचिरोली जिल्ह्यातील दारू दुकानांचे मालक भर चौकात तिचे अत्यंत घाणेरड्या भाषेत चारित्र्यहनन करत होते, तिला मारून टाकण्याच्या धमक्या देत होते. या दारू दुकानदारांत अर्थातच राजकीय पक्षांचे पुढारीही होतेच. एकीकडे गडचिरोलीतील स्त्रियांना आरोग्यसेवा मिळावी म्हणून ती जिवाचे पाणी करत होती (जिल्ह्यातील पहिली सीझेरियन सेक्शन शल्यक्रिया तिने केली. अनेकदा तर नातेवाइकांच्या पूर्ण अनिच्छेमुळे ती स्वतः आधी रुग्णाला रक्तदान करायची आणि नंतर शल्यक्रिया), तर दुसरीकडे गडचिरोली जिल्हा रुग्णालयातील भ्रष्ट वैद्यकीय अधिकाऱ्यांनी व त्यांचीच पाठराखण करणाऱ्या आरोग्य संचालनालयातील विकाऊ अधिकाऱ्यांनी तिच्यावर तिने ऑपरेशन थिएटर जंतुरहित न ठेवल्यामुळे मोतीबिंदू शल्यक्रिया झालेल्या रुग्णांचे डोळे गेले असा आरोप केला. विधानसभेत प्रश्न आणले. चौकशी समिती बसवली. एकीकडे दारूबंदी आंदोलनामुळे ती गडचिरोली जिल्ह्यातील हजारो लोकांची जीव की प्राण होती, तर दुसरीकडे पत्रकारितेच्या नावावर कलंक असलेल्या जिल्ह्यातील अनेक पत्रकारांनी स्वतःच्या स्वार्थापोटी तिच्या विरोधात खोट्या बातम्यांची मोहीमच चालवली. नागपूर विद्यापीठाच्या इतिहासात प्रथमच सुवर्णपदकविजेत्या या स्त्रीरोगतज्ज्ञासोबत एका आरोग्य उपसंचालकांनी बोलण्यासच (केवळ ती स्त्री आहे म्हणून) नकार दिला. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्त्री आरोग्यासंबंधी नीती ठरवणाऱ्या अम्माला महाराष्ट्राच्या एका आरोग्य संचालकाने कायदेशीर गर्भपात केंद्र चालवायलाच अनेक दिवस मुद्दाम मान्यता दिली नाही. कारण गडचिरोलीतील काही विघ्नसंतोषी लोकांनी तिच्याविरोधात खोटे आरोप केले होते. तथाकथित गांधीवाद्यांचे व सामाजिक कार्यकर्त्यांचे सडके टोमणे व दारूबंदीच्या काळात

अनेक पोलिस अधिकाऱ्यांनी, ज्यापैकी एका पोलिस अधीक्षकाच्या गुर्मीला तर काही तोडच नव्हती. (त्याच्या म्हणण्यानुसार त्याच्यावर पंतप्रधानही कारवाई करू शकणार नव्हते!) ते तर तिच्या पाचवीलाच पुजले होते. असे किती अनुभव सांगावे! तो एका स्वतंत्र लेखाचाच विषय होईल. हे सगळे ती सहन करायची, कधी अपमान गिळायची, तर अनेकदा तेवढ्याच त्वेषाने संघर्षही करायची, त्यांवर मात करायची. पचवायची. तिच्यात हे सगळे पचवायची शक्ती यायची कुठून याचे मला अनेक वर्षे कोडे पडले होते.

▪

काही काळापूर्वी ते कोडे मला बऱ्याच अंशी सुटले. आयुष्यातले हे असे संघर्ष पचवण्याच्या अम्माच्या शक्तीचे एक कारण म्हणजे तिची पक्की नैतिक मूल्ये, जी अगदी ध्रुवताऱ्याप्रमाणे अढळ आहेत. त्यांत ती तसूभरही ढळत नाही. तिच्या आयुष्यात काही बाबी काळ्याच तर काही पांढऱ्याच आहेत. त्यांत मग व्यक्ती व परिस्थितिसापेक्ष बदल करण्याची बोटचेपी भूमिका तिची नसते. नेत्यानुसार वा फायद्यानुसार बाजू बदलणाऱ्या व फुले-शाहू-आंबेडकरांच्या नावाने पोकळ घोषणा करणाऱ्या महाराष्ट्रातील अनेक तथाकथित पुरोगामी 'विचारवंतांच्या' भाऊगर्दीत तर अम्माचा आदर्श अधिकच ठळकपणे उठून दिसतो.

आणि दुसरे म्हणजे तिची ईश्वरावरील अपार श्रद्धा. आमच्या घरातील गणपतीची मूर्ती आणि शोधग्राममधील दंतेश्वरी देवीचे मंदिर या तिच्या रोजच्या नमस्काराच्या ठरलेल्या जागा. कुठलाही कार्यक्रम असेल, फिरतीवर जायचे असेल वा नवीन आव्हान घ्यायचे असेल, तर तिचा एक नमस्कार ठरलेला. म्हटले तर ती धार्मिकही आहे. चार धाम वा बारा ज्योतिर्लिंगांची यात्रा व्हावी ही तिची मनापासून इच्छा. तसेच सहसा जाईल तिथे मंदिरांचेही दर्शन घेणार. अलीकडेच मला कैलास मानसरोवराला जाण्याची संधी मिळाली, तेव्हा मी जरूर जावे हे सगळ्यात ठामपणे मला सांगणारी तीच. घरी सगळे सण ती हमखास साजरे करणार. गणपती पूर्ण दहा दिवस बसवणार व रोज सकाळ-संध्याकाळ आरती करून नैवेद्य दिला जाणार. तिच्या या सगळ्या आवडींबाबत विशेषतः घरातील आम्ही तिघे पुरुष (ज्यांना या सगळ्यात फार रुची नाही.) तिची खूप थट्टाही करतो.

पण तिला मात्र तिच्या श्रद्धेचा व धर्माचा मुळीच संकोच वाटत नाही, आणि पुरोगामित्व म्हणजे त्यांना नकार, असेही तिचे मुळीच मानणे नाही. मूर्तीला नमस्कार करणे म्हणजे ती मूर्तिपूजेची आंधळी भक्त नाही. एका मंदिरात स्त्रियांना प्रवेश निषिद्ध होता, तेव्हा तिने पुजाऱ्यांना तर त्यांच्या अश्मयुगीन लिंगभेदाविषयी झापलेच, पण शक्य असूनही मलाही अशा मंदिरात प्रवेश करायचा नाही हे तिने ठामपणे सांगितले. तिची श्रद्धा ही भोळीभाबडी नसून अनेक कठीण आव्हाने पेलण्यासाठी शक्ती व विश्वास देणारी आहे. ईश्वरासमोर झुकणे म्हणजे ती दैववादी मुळीच नाही. ती सण साजरे करते. म्हणून ना ती परंपरावादी ना कर्मकांड करणारी. उलट, तिचे वैशिष्ट्य म्हणजे विविध परंपरांतील गर्भार्थ समजून त्यानुसार नवीन कृती, उदाहरणार्थ, शोधग्राममध्ये वटसावित्री साजरी केली तेव्हा एकदा विवाहित कार्यकर्त्यांनी आपल्या जोडीदाराविषयी, तर एकदा अविवाहित कार्यकर्त्यांनी आपल्या भावी जोडीदाराविषयी आपले मनोगत मांडले. मोठा हृद्य कार्यक्रम होता तो. खरे तर या साऱ्यांतूनच ती स्वतःला अनेकांशी जोडते, तेही अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण पद्धतीने. ती हिंदू धर्म मानणारी आहे, याचा अर्थ ती धर्मांध आहे वा हिंदू धर्मातील चुका वा इतर धर्मांतील अनेक चांगल्या बाबी तिला माहीत नाहीत असे मुळीच नाही. उलट, ती खऱ्या अर्थाने सर्वधर्मसमभाव मानणारी आहे. लहानपणी ती आम्हाला चर्चमधे ख्रिसमस साजरा करायला घेऊन जायची आणि गडचिरोलीतील युवतींचे कार्यक्रम घेताना त्यांना खासकरून मशिदीमध्ये न्यायची. जातीयता तर तिच्या आसपासही फिरकत नाही. आधी सांगितल्याप्रमाणे माहेरकडून ती अय्यंगार ब्राह्मण आहे. पण एका नातेवाइकाने जेव्हा तिला 'आपल्यासारखा ब्राह्मण डॉक्टर' सुचवण्यासाठी विचारले, तेव्हा एका क्षणाचाही विचार न करता ती ताडकन म्हणाली, मी ब्राह्मण नाही!

खरे तर ईश्वरावरील तिची श्रद्धा म्हणजे विश्वातील सत्शक्तीवरचा तिचा अनन्यसाधारण विश्वास. खरे तर जसा तिचा ईश्वर जळी-स्थळी-काष्ठी-पाषाणी असणारा निसर्ग आहे, तसाच तो दरिद्रनारायण आहे, ज्याच्या सेवेची ती मूर्तिमंत उदाहरण आहे. खरे तर तिची आध्यात्मिकता अशी आहे, की कोणतीही कृती करताना, काम करताना त्यात ती एवढी मनोभावे रममाण असते, की जणू काही समाधिस्थ अवस्थेत जाते. विचारांच्या जाळ्यात न फसता प्रत्येक क्षणी ती पूर्ण एकरूप असते, क्षणस्थ असते. योग्याची अंतिम अवस्था हीच नाही का?

▪

अशी ही अम्मा. मी बघितलेली सर्वांत महान स्त्री. आणि यात आंधळ्या पुत्रप्रेमाचा लवलेशही नाही, हे मी अगदी आत्मविश्वासाने सांगू शकतो. तिच्या आयुष्याचा उत्तरार्ध आता सुरू झाला आहे. तेव्हा, खूप खंत वाटते, की मी अनेकदा अनवधानाने, अज्ञानाने व बालिशपणे तिच्याशी चुकीचे वागलो, अपशब्दांचा उपयोग केला, तिला अनेकदा पूर्णपणे समजून घेऊ शकलो नाही, तिच्याकडून सर्व शिकलो नाही (विशेषतः तेलगू भाषा), तिचे सर्व अनुभव जाणले नाहीत, तिची अधिक चांगली काळजी घेतली नाही. तिची पूर्ण महानता मला खऱ्या अर्थाने बऱ्याच उशिरा जाणवली. तेव्हा, आता तिला कुठलाही शारीरिक, मानसिक, भावनिक त्रास होऊ नये, तिच्या सर्व अपेक्षा पूर्ण व्हाव्यात आणि मुलगा म्हणून तिच्याप्रति माझी सर्व कर्तव्ये मी पूर्ण करावी, अशीच मी रोज प्रार्थना करतो.

अम्मा अनेकदा रवींद्रनाथ टागोरांची एक गोष्ट सांगते. एकदा सूर्य संपावर गेला आणि सगळीकडे अंधार पसरला. चंद्र, तारे, नक्षत्रे, सर्वांनी पृथ्वीला सूर्याची जागा घेण्यास स्पष्टपणे नकार दिला. तेवढ्यात निराश पृथ्वीसमोर एक लहानशी पणती आली. म्हणाली, 'सूर्य, चंद्र, तारे, नक्षत्रांएवढा नाही, पण एका रात्रीपुरता, एका घरापुरता प्रकाश मी देऊ शकेन.' माझ्यासाठी तसेच अनेकांसाठी अम्मा तीच पणती झाली आहे, जिच्या प्रकाशाने रात्र झळाळून निराशा आणि हतबलता तर दूर होतेच, पण मंगलदिनाचा उषःकालही होतो!

●

डॉ. आनंद बंग
मोबाइल : ९३१०६२८३५७
aabang@gmail.com